

راهکارهای مقابله با چالش‌های تربیت دینی (با محوریت خانواده)

سونیا مرادی، نسرين برزویی^۱

چکیده

در عصر حاضر، جامعه امروزی با انواع چالش‌های فکری و عقیدتی، تربیتی و دینی و ... رو به رو است که در مجموع آینده جامعه را از لحاظ سلامت محیط و احساس امنیت جانی، مالی و عقیدتی فکری تهدید می‌کنند. چالش‌های تربیتی و دینی از انواع چالش‌های امروزی در جوامع اسلامی هستند و این در حالی است که در نظام دینی اسلام به این نکته اشاره شده است که خانواده باید در تربیت عقیدتی و دینی، تربیت فرهنگی - اجتماعی و حتی تربیت سیاسی افراد نقش داشته باشد زیرا حیاتی‌ترین عضو تشکیل‌دهنده پیکره جامعه، خانواده است؛ در اسلام بیش از هر امری، مسئله تربیت معنوی و اخلاقی انسان از طریق راهکارهای معنوی به چشم می‌خورد. بنابراین هدف اصلی از نوشتار حاضر بررسی راهکارهای معنوی مقابله با چالش‌های تربیتی - دینی (با محوریت خانواده) می‌باشد که بر اساس روش توصیفی - تحلیلی نگارش یافته؛ از جمله یافته‌های این مقاله می‌توان به راهکارهای معنوی مقابله با این چالش‌ها از منظر آیات قرآن در دو دسته راهکارهای معنوی پرورش اخلاقی و راهکارهای معنوی پرورش عقیدتی اشاره نمود که برخی از راهکارهای معنوی اخلاقی عبارتند از: نظارت و کنترل بر تربیت معنوی اخلاقی و رفتاری فرزندان، آموزش و تعلیم هنجارهای دینی و ... و برخی از راهکارهای معنوی پرورش عقیدتی عبارتند از: معرفی شایسته و شناخت درست از دین و طرح خردمندانه دین؛ آموزش و تربیت دینی افراد.

کلیدواژه‌ها:

راهکارهای - چالش - تربیت - دین - خانواده.

1 - دانش آموخته سطح 2، حوزه علمیه امام خمینی (ره)، کرمانشاه.

مقدمه

در شریعت اسلام خانواده نهادی است مقدس؛ قرآن کریم به خانواده نظری خاص داشته و آیات زیادی از قرآن، بحث از خانواده و چگونگی تعامل والدین با فرزندان در راستای ارائه راهکار معنوی در جهت مقابله با چالش های تربیتی و دینی پرداخته است. منظور از چالش در واقع کنایه از شرایطی دشوار یا سخت است که این شرایط ممکن است بین چند نفر یا چند سازمان و ... در مورد یک موضوع یا امتحان خاص و دشوار پیش بیاید و به راهکارهایی که سمت و سوی الهی داشته باشند و با روش مناسب و روش شناخت درمانی و روان شناختی هم پیاده شوند، راهکارهای معنوی گفته می شود و بی گمان بهترین روش مقابله با چالش های تربیتی دینی است روش های معنوی که مبتنی بر شناخت حقیقت انسان و همه نیازهای روحی و روانی اوست راه وحی و قرآن کریم است. که آیین خود را بهترین آیین معنوی برای کل بشر معرفی کرده است. هر چند که به روش معنوی مقابله با چالشهای تربیتی - دینی در قرآن تصریح نشده ولیکن این مطلب از لابلای برخی از آیات و داستان های قرآن کریم به زیبایی نمایان است. قرآن کتاب بیان شیوه ها و روش های معنوی در ابعاد مختلف عبادی، دینی، عرفانی، اخلاقی و معنوی و... نشان داده است، این روش ها و راهکارهای معنوی سبب ساخت انسان الهی و صالح می شود.

از آن جا که خانواده اساسی ترین نظام اجتماعی در اسلام است و مهمترین مسئله در آن تربیت دینی و اخلاقی فرزندان است. و در عصر حاضر حضور چالشهای تربیتی دینی دگرگونی هایی را در اخلاقیات و دین و معنویت افراد به وجود آورده است، لذا ارائه راهکار در جهت پیشگیری از تأثیر گذاری این چالش ها ضرورت دارد؛ همچنین ضرورت انجام موضوع این است که از آن جا که چالش های تربیتی دینی با اثرگذاری بسیار بالا بر مخاطب و تأثیرات عمیقی که دارند، اخلاق و رفتار افراد را به هر سمتی که بخواهند هدایت می کنند و به راحتی فرهنگ ها و انسان های دیگر و یا هویت های دیگر را به خدمت خود در می آورند. لذا ارائه راهکارهای معنوی در این خصوص لازم است و ضرورت دارد که این راهکارها برگرفته از منابع تفسیری و آیات وحی الهی باشند.

با توجه به جستجوهای که انجام گرفت هیچ پایان نامه، مقاله و کتابی تحت این عنوان خاص وجود نداشت اما برخی مقالات و کتب مشابه موضوع یافت شد که به جهت رعایت اختصار به ذکر برخی موارد اشاره می شود: 1) کتاب: «تعلیم و تربیت اسلامی» تألیف: مجید رشیدپور با اینکه تأکید بر روش های تربیتی است، اما تنها روش الگویی تایید شده و روش هایی که باعث تقویت معنوی

فرزندان می شود مورد بررسی قرار نگرفته است و (2) کتاب: «تربیت دینی» تألیف: محمد داوودی که در مورد تقویت اعتقاد به خداوند بیشتر نوشته است. و (3) مقاله تحت عنوان روش های تربیت دینی نوشته محمدرضا بهشتی؛ در هر صورت وجه تمایز نوشتار حاضر با این کتب و پژوهش ها در این است که در نوشتار حاضر به بررسی راهکارهای معنوی مقابله با چالش های تربیتی - دینی (با محوریت خانواده) پرداخته است در حالی که در این پژوهش فوق الذکر چنین امری صورت نگرفته است؛ اکنون سؤال اصلی پژوهش این است که راهکارهای معنوی مقابله با چالش های تربیتی - دینی (با محوریت خانواده) چه هستند؟

1. مفهوم شناسی

در این قسمت از نوشتار به بررسی مفاهیم از ابعاد لغوی و اصطلاحی پرداخته می شود.

1-1. راهکار

در لغت واژه «راهکار» کلمه ای ترکیبی است از «راه + کار» به معنای راه حل، پاسخ، جواب، شیوه نامه و روش حل مسائل و یا روش انجام کار است؛ در اصطلاح این واژه به معنای مسیر ها و راه هایی که در اختیار هست که برای رسیدن به هدف یا قصد و انگیزه ای انجام امور وجود دارد.¹

1-2. معنوی

معنوی در لغت به معنای هر آنچه شامل یا مربوط به معنی و روح باشد گفته می شود و مقابل ظاهری و مادی است. در اصطلاح معنوی یعنی وجود معنا و هر آنچه مادی نباشد را معنوی گویند.²

1-3. راهکار معنوی

مقصود از راهکار معنوی، راهکار جامعی است که در برگیرنده نکات دینی، اخلاقی و عرفانی است.³ که راهکاری در جهت خداگرا بودن، خدامحور و اصلاح کننده رابطه انسان با آفریدگار باشد ویژگی بارز چنین راهکاری تقویت بنیان های اعتقادی و عرفانی (شناخت و معرفت خدا) و روحیه عبودیت و تعالی اخلاقیات است.⁴

1 - عمید، فرهنگ لغت عمید، ص 265.

2 - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج 1، ص 472.

3 - کیومرثی، مبانی و اصول تربیت و تفاوت با تعلیمات دینی، ص 190.

4 - انتظامی بیان، تبیین ماهیت تربیت معنوی، ص 15.

1-4. چالش

واژه چالش در در برخی کتب لغت فارسی برگرفته از لغت «چال» به معنی گودال، آشیانه مرغان، عمیق ذکر شده و برای «چالش» نیز سه معنا برشمرده شده: ۱. رفتن با ناز و خرام، جولان؛ ۲. مباشرت، جماع؛ ۳. زدو خورد، جنگ و جدال؛ و فعل «چالش کردن» را به «زدو خورد کردن» و «جنگ و جدال کردن» نیز معنا کرده اند.^۱ در برخی لغتنامه های دینگر احتمال داده شده که چالاک و چالش هر دو از «چال» به معنای رفتار باشند و چالش را به معنای جنگ و جدال، حمله و یورش می دانند و علاوه بر معانی ذکر شده تلاش، کشتی و مصارعت را هم ذیل معانی «چالش» ذکر کرده اند.^۲

برخی معانی چالش، از کاربرد رایج و امروزی آن بسیار غریب و دور هستند. نزدیک ترین معانی، جدال، تلاش و یورش می باشند که آن ها را نه به صورت تطابقی، بلکه به شکل التزامی یا تضمینی در کاربرد چالش می توان ملاحظه کرد.^۳

چالش در اصطلاح در واقع کنایه از شرایطی دشوار یا سخت دارد که این شرایط می تواند در یک مناظره بین دو نفر، شرکت در یک آزمون یا امتحان دشوار و یا یک وضعیت سخت و غیر منتظره پیش بیاید. در برخی موارد نیز از واژه چالش برای یک بازی رقابتی نیز استفاده می شود. بنابراین چالش به «وضعیت و پدیده ای جدید و دشوار که مواجهه با آن تلاشی سخت و تعیین کننده را ایجاب کند» اطلاق می شود و در حالت مصدری، به معنای «زیر سؤال کشیدن و ایجاد تردید در امری است از جنبه حقیقت، ارزش یا قدرت و توان آن».^۴

1-5. تربیت

واژه «تربیت» در لغت به معنی «پروراندن، آداب و اخلاق را به کسی آموختن» است.^۵ واژه «تربیت» عربی است. معادل فارسی آن «پرورش» است. واژه ی تربیت از ریشه ی «رَبَوَ» و باب تفعیل است. در این ریشه، معنای زیادت و فزونی اخذ شده است^۶ و در مشتقات مختلف آن، می توان این معنا را به

1- معین، فرهنگ لغت معین، ذیل واژه چالش.

2- دهخدا، همان کتاب، ذیل واژه چالش

3- آشوری، فرهنگ علوم انسانی، ص 132.

4- آراسته خو، فرهنگ اصطلاحات علمی اجتماعی، ص 187.

5- معین، فرهنگ لغت معین، ذیل واژه تربیت.

6- ابن منظور، لسان العرب، ذیل واژه «ربو».

7- فراهیدی، العین، ذیل واژه «ربو»

نوعی بازیافت. مثلاً به تپه «رَبْوَه» گفته می‌شود^۱، زیرا نسبت به سطح زمین برآمده است. نفس زدن را «رَبْوَه» می‌گویند، به سبب اینکه موجب برآمدن سینه می‌شود.^۲ در اصطلاح واژه تربیت یعنی فرایند فعالیت های تأثیرگذار بر رشد تربی با هدف ایجاد تغییر مطلوب در تربی.^۳

1-6. دین

واژه «دین» در لغت به معانی مختلف از جمله: کیش، آئین، طاعت، جزا^۴، حساب و... آمده است. در اصطلاح به معنای اطاعت از مجموعه باید ها و نبایدهایی که از سوی خداوند برای انسان فرستاده شده است.^۵ همچنین مراد از دین، مکتبی است که از مجموعه عقاید، اخلاق و قوانین و مقررات اجرایی تشکیل شده است و هدف آن، راهنمایی انسان برای سعادت‌مندی است. دین به این معنا بر دو قسم است: دین بشری و دین الهی.^۶

1-7. خانواده

در لغت به معنی خاندان، تبار، اهل بیت و دودمان است.^۷ تعریف اصطلاحی: خانواده را می‌توان یک گروه نهادی شده زیستی- اجتماعی تعریف کرد متشکل از چند فرد بالغ و فرزندان که زاده ی پیوند ازدواج افراد بالغند.^۸ در اصطلاح خانواده به معنای گروهی از افراد که از راه پیوند زناشویی و خونی و نیز روابط دیگر مانند فرزند خواندگی با هم در اقامتگاهی مشترک زندگی می‌کنند و کوچکترین واحد اجتماعی نهادینه شده در جامعه را تشکیل می‌دهند.^۹

2. راهکارهای معنوی پرورش اخلاقی و رفتاری

بر اساس آموزه‌های همه ادیان الهی، فکر و عقیده درست و پاک، در ساختن شخصیت اخلاقی و رفتاری و سعادت‌مندی افراد تأثیرگذار است، همچنانکه افکار و اندیشه های بد و ناپاک تاکنون تاثیرات

1 - طریحی ، مجمع البحرین ، ذیل واژه «ربوه» .

2 - راغب اصفهانی ، مفردات راغب ، ص 184.

3 - شریعتمداری ، تعلیم و تربیت اسلامی ، ص 6

4 - ابن منظور، لسان العرب، ص 204

5 - راغب اصفهانی ، مفردات القرآن ، ص 323.

6 - جوادی آملی ، انتظار بشر از دین ، ص 24.

7 - معین، فرهنگ فارسی معین ، ج 2، ص 834 و 835.

8 - گولد، فرهنگ علوم اجتماعی، جلد دوم، ص 181

9- موسوی بجنوردی، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج 22 ، ص 1

والدین باید با عشق و علاقه و محبت به تربیت دینی و اسلامی نوجوانان بپردازند و اعمال عبادی، نیایش، صداقت، ایمان و تقوا، امانت داری، نوع دوستی، پاکدامنی و ... را در وجود فرزندان خود پرورش دهد تا آن ها با عشق و علاقه درونی به سوی این مفاهیم حرکت کنند و از آموزش های چالش های غربی ضد دین که گاهی در این راستا شبهه نیز ایجاد می کنند و نوجوانان را فریب می دهند بی نیاز باشند و شک و تردید در اعتقادات فرزندان به وجود نیاید.^۱

اما باید دانست تنها محبت برای مقابله با الش های تربیت دینی فرزندان کافی نیست بلکه در کنار آن باید از تربیت دینی نیز بهره گرفت. تربیتی که تمام انبیاء برای آن مبعوث شده اند تا انسانی خاکی را به عرش الهی برسانند و استعداد های متعالی را در درون او شکوفا نمایند بدون تردید تعلیمات اخلاقی و مذهبی بیش از سایر مسائل بر عهده ی خانواده است زیرا تربیت بدون اخلاق، جز جنایتکار زیرک چیز دیگری به بار نمی آورد. از طرف دیگر قلب انسان، بدون مذهب نمی تواند به سوی اخلاق بگراید و اگر کسی بخواهد اصولی اخلاقی را بدون مذهب بیاموزد مانند این است که قصد کند پیکری زنده، اما بدون نفس به وجود آورد.^۲

در راستای تربیت اعتقادی، قرآن کریم درباره خطر اشاعه زشتی ها در جامعه اسلامی هشدار می دهد و می فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ»^۳؛ کسانی که دوست دارند زشتی ها در میان مردم با ایمان شیوع یابد، عذاب دردناکی برای آنها در دنیا و آخرت است و خداوند می داند و شما نمی دانید.

از آن جا که هر انسانی دارای یک سری مبانی و اعتقاداتی می باشد و رفتار او نیز مطابق با نوع تفکر او به جهان خداوند هست پس باید از این مرزهای اعتقادی دفاع کرده و آن ها را به نحو احسن بشناسد و مهمترین دشمن در عرصه ی اعتقادات، چالش های غربی ضد دین و تلقین های نادرست این چالش ها بوده و در زمان فعلی این چالش ها با رنگ و لعاب زیباتر خود را بروز می دهند.^۴

برنامه چالش های ضد دینی از سوی غرب در شمار ابزارهایی قرار گرفته اند که به مرزهای عقیدتی انسان ها خصوصا اسلام و مکتب تشیع حمله ور شده و قصد دارد اساس این مکتب را در هم بریزد

۱- ساعی، اخلاق و تربیت اسلامی، چ ۱۷، ص ۱۴۶.

۲- فلسفی، کودک از نظر وراثت و طبیعت، چ ۱۲، ص ۱۸۹.

۱- سوره نور، آیه ۱۹.

۴- حبیب الهی، هشدارها و تحذیرهای قرآنی، ص ۷

البته این چالش‌ها هیچ ابائی ندارند که حتی خیلی آشکارا به مقدسات مردم توهین نموده یا آنها را مسخره نمایند.^۱ این حربه‌ها گاهی تأثیرگذار نیز هست و در مواردی مشاهده می‌شود که افراد کم اطلاع و حتی به ظاهر باسواد و تحصیلکرده در دام این چالش‌ها نیز گرفتار شده و چالش‌های ضد دینی را ترویج کرده و با ادعاهایی همچون روشنفکری، افراد اصیل و دارای فرهنگ دینی را عقب‌مانده می‌خوانند.^۲ بنابراین وظیفه خانواده در این راستا این است که بصیرت خود را تقویت کنند و با آموزش بصیرت اعتقادات فرزندان خود را تقویت کنند و در این راستا باید مسائل اعتقادی را در قالب نرم افزار برای فرزندان خود تهیه کنند و از فرزندان خود بخواهند که با نرم‌افزارهای آموزش فرهنگ اسلامی، عبادی و آموزش مسائل احکام نماز، روزه، حج و نرم‌افزارهای آموزش تلاوت قرآن و... آشنا شوند.^۳

یکی دیگر از اقدامات و الزامات والدین در راستای تقویت اعتقادات و کنترل تربیت اخلاقی نوجوان تشویق آنها به تبلیغ ارزش‌های دینی در فضای مجازی است، به عنوان مثال به فرزندان خود ارزش‌های دینی را بشناسانند و از آن‌ها بخواهند که عکس پروفایل خود را در مورد ارزش‌های دینی قرار دهند و یا وضعیت و استوری‌هایی که در برخی پیام‌رسان‌ها و شبکه‌های مجازی از قبیل واتس‌آپ، اینستاگرام و... وجود دارد از فرزندان خود بخواهند و آن‌ها را تشویق کنند که وضعیت‌ها را در زمینه تبلیغ ارزش‌ها و هنجارهای دینی و اسلامی قرار دهند تا مخاطبان و کاربران نیز آنها را ببینند و این گونه هم به تبلیغ دین و ارزش‌های دینی پرداخته‌اند و هم فرزندان خود را در این فضا به نحو احسن تربیت کرده‌اند و هم با چالش‌های ضد دینی مقابله می‌کنند. چنانچه مقابله با چالش‌ها بر اساس مبانی فکری و چهارچوب عملی و رفتاری مبتنی بر حقیقت، عقلانیت و منطق صورت گیرد، هرگز چالش‌ها، به تهدید و بحران تبدیل و تأویل نخواهند شد و در ارتباط با آن‌ها محلی برای نگرانی و یأس نخواهد بود.^۴

^۱- فراهانی، چالش‌های اخلاقی و اجتماعی خانواده‌های ایرانی بر اساس اندیشه‌های پستمن، ص ۳۷.

۲ - آرتور، اراروت، ظرفیت کاربرد و نفوذ رسانه‌ها، ص ۲۲

۳ - حمیدرضا، حبیب‌الهی، همان کتاب، ص ۸.

۴- فراتی، انقلاب اسلامی؛ چالش‌ها و بحران‌ها، ص ۳۸.

نتیجه گیری

در عصر حاضر، جامعه امروزی با انواع چالش فکری و عقیدتی، تربیتی و دینی و ... رو به رو است که در مجموع آینده جامعه را از لحاظ سلامت محیط و احساس امنیت جانی، مالی و عقیدتی فکری تهدید می کنند. منظور از چالش در واقع کنایه از شرایطی دشوار یا سخت است که این شرایط ممکن است بین چند نفر یا چند سازمان و ... در مورد یک موضوع یا امتحان خاص و دشوار پیش بیاید و به راهکارهایی که سمت و سوی الهی داشته باشند و با روش مناسب و روش شناخت درمانی و روان شناختی هم پیاده شوند، راهکارهای معنوی گفته می شود و بی گمان بهترین روش مقابله با چالش های تربیتی دینی است روش های معنوی که مبتنی بر شناخت حقیقت انسان و همه نیازهای روحی و روانی اوست راه وحی و قرآن کریم است.

برخی راهکارهای معنوی پرورش اخلاقی و رفتاری در مقابله با چالش های تربیت دینی عبارتند از:
1. نظارت و کنترل بر تربیت معنوی اخلاقی و رفتاری فرزندان 2. آموزش و تعلیم هنجارهای دینی-3.
کسب آگاهی، هدایت و تقویت بصیرت .

برخی راهکارهای معنوی پرورش عقیدتی در مقابله با چالش های تربیت دینی عبارتند از: 1.
معرفی شایسته و شناخت درست از دین 2. آموزش معارف دینی با برخورد محبت آمیز.

فهرست منابع و مآخذ

*قرآن مجید ، ترجمه دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.

1. ابن منظور، محمد بن مکرم ، لسان العرب ، بیروت : نشر دارالاحیاء التراث العربیه، 1408.
2. آراسته‌خو، محمد ، فرهنگ اصطلاحات علمی اجتماعی، تهران: چاپخش، ۱۳۸۱.
3. آرتور، اراروت، ظرفیت کاربرد و نفوذ رسانه‌ها ، ترجمه: محمود ارجی ، چاپ 2 ، تهران: انتشارات سروش ، 1373.
4. آشوری، داریوش ، فرهنگ علوم انسانی، تهران: مرکز، ۱۳۷۴
5. انتظامی بیان ، نرگس ، تبیین ماهیت تربیت معنوی ، مجله اسلام و پژوهش های تربیتی سال هفتم ، تهران ، 1394
6. تألیف: پژوهشکده باقرالعلوم ، مقاله خانواده و پیشگیری از انحرافات ، تهران ، 1395.
7. جوادی آملی ، عبدالله ، انتظار بشر از دین ، قم : اسراء ، 1388.
8. وحی و نبوت در قرآن، قم: اسراء، چاپ هشتاد و هشت، 13۱4 هـ.ش.
9. حبیب الهی ، حمیدرضا ، هشدارها و تحذیرهای قرآنی، چاپ اول ، قم: نشر دفتر عقل ، 1387.
10. دهخدا ، علی اکبر ، لغت نامه دهخدا، تهران: نشر دانشگاه ، 1374 هـ.ش.
11. راغب اصفهانی، محمد حسین، مفردات الفاظ قرآن ، قم : نشر هاجر ، 1385 هـ.ش.
12. ساعی، میرمحمد، اخلاق و تربیت اسلامی، چاپ 17، تهران: دانشگاه پیام نور تهران، 1381،
13. شاملی، عباس علی ، مقاله «در تکاپوی رسیدن به مدلی از تربیت اخلاقی در اسلام»، مجله تربیت اسلامی، شماره 2،
14. طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، تهران: انتشارات اسلامی، مترجم: محمدباقر موسوی گرمارودی، 1377 هـ.ش.
15. طریحی ، فخرالدین، مجمع البحرین، بیروت/ لبنان : دارالکتب الاسلامیه ، 1408.
16. عمید، حسن ، فرهنگ فارسی عمید، تهران : نشر امیر کبیر ، 1377.
17. فراتی، عبدالوهاب ، انقلاب اسلامی؛ چالش‌ها و بحران‌ها، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۱

18. فراهانی، معصومه و حسینی، افضل السادات ، چالش های اخلاقی و اجتماعی خانواده های ایرانی بر اساس اندیشه های پستمن ، فصلنامه زن و مطالعات خانواده، سال دوازدهم، شماره چهل و ششم ، 1398
19. فلسفی، محمدتقی، کودک از نظر وراثت و طبیعت، چاپ دوازدهم، تهران نشر معارف اسلامی، 1342.
20. قائمی، علی، آسیب ها و عوارض اجتماعی، نشر امیری، 1366.
21. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران : مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن ، 1382
22. کیومرثی، غلامعلی، مبانی و اصول تربیت و تفاوت با تعلیمات دینی، چاپ چهارم، تهران: نشر مدرسه، 1389 .
23. گولد، ویلیام ، فرهنگ علوم اجتماعی، جلد دوم، تهران : نشر دانش ، 1386.
24. معین ، محمد، فرهنگ فارسی معین ، چاپ دوم ، تهران: انتشارات نامی ، 1386
25. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه ، 1376 هـ.ش.
26. موسوی بجنوردی، کاظم، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران: نشر دایرة المعارف اسلامی،
27. هاشمی رفسنجانی ، اکبر، فرهنگ قرآن . قم : نشر بوستان کتاب، 1383.
28. ورنر زد. هیرش و لوک ای. وبر، چالش های فراروی آموزش عالی در هزاره سوم، به کوشش رضا یوسفیان املشی، تهران: دانشگاه امام حسین(ع)، ۱۳۸۱.
29. یان، رابرتسون ، درآمدی بر جامعه، ترجمه حسین بهروان، انتشارات آستان قدس رضوی، 1374.
30. فراهیدی، خلیل بن احمد ، العین ، بیروت : دارالفکر ، 1408 .
31. شریعتمداری ، علی ، تعلیم و تربیت اسلامی، تهران : نشر امیرکبیر ، 1387 هـ.ش
32. کلینی ، محمد بن یعقوب ، اصول کافی ، بیروت : دارالعلم ، 1408.